

Prace Filologiczne 2024 (79): 263–280

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Daria Ławrynow, 2024

Creative Commons: Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>

<https://doi.org/10.32798/pf.1178>

DARIA ŁAWRYNOW

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

email: daria.lawrynow@ijp.pan.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6064-353X>

EWOLUCJA ZNACZENIA LEKSEMU KOZAK I WYRAZÓW POCHODNYCH W JĘZYKU POLSKIM (NA TLE JĘZYKÓW UKRAIŃSKIEGO I ROSYJSKIEGO)

MEANING EVOLUTION OF THE LEXEME KOZAK AND ITS DERIVATIVES IN POLISH (AS COMPARED TO UKRAINIAN AND RUSSIAN)

ABSTRACT: The main issue discussed in this article is the evolution of the meaning of the lexeme *Kozak* and its derivatives in the Polish language across centuries. The author compares the data from Polish, Ukrainian and Russian lexicographic sources, selected literary texts and Internet sources. The study is devoted to the main tendencies in the evolution and actualization of this lexeme in the standard language, dialects, sociolects and present-day colloquial Polish.

KEYWORDS: *Kozak*, lexicographic sources, Warsaw dialect, youth slang, Ukrainian language, colloquial language

Artykuł stanowi próbę ukazania ewolucji znaczenia leksemu *kozak* i jego pochodnych na przestrzeni wieków. Za podstawę do badań posłużyły dane z polszczyzny ukazane na tle wybranych przykładów z języka ukraińskiego i rosyjskiego. Te ostatnie przykłady mają charakter uzupełniający badanie, którego głównym kośćcem jest materiał języka polskiego. Wybór tych dwóch języków był uzasadniony faktami historycznymi (*Kozaczyzna* jako wspólny element dziejów

Polski i Ukrainy, negatywna rola carskich Kozaków w okresie zaboru rosyjskiego) oraz ich istotnym wpływem na język polski. Szczególnie interesująca wydaje się kwestia interakcji pomiędzy dziewiętnastowiecznymi polskimi i rosyjskimi żargonami przestępczymi.

Analizę oparto na danych leksykograficznych oraz na źródłach internetowych i dodatkowo literackich (utwory Stefana Wiecheckiego). Ma to na celu porównanie dawniejszych znaczeń i najciekawszych przykładów z socjolektów oraz współczesnej mowy potocznej.

Na temat znaczenia omawianego leksemu w polszczyźnie powstało dotąd jedynie kilka prac. W artykule Krystyny Pisarkowej pt. *Konotacja semantyczna nazw narodowości* został on rozpatrzony na podstawie danych leksykograficznych (Pisarkowa 1976), a w pracach Moniki Łaskiewicz jest mowa o stereotypie etnicznym w polskich źródłach folklorystycznych i danych leksykograficznych (Łaskiewicz 2019, s. 237–255, taż 2021). Analizie jednostki *kozak* w ujęciu socjostylistycznym poświęcona jest książka Marii Strycharskiej-Brzeziny pt. *Kozak ukraiński. Studium językowe* (Strycharska-Brzezina 2005) na przykładzie dziewiętnastowiecznej polskiej literatury pięknej. Językowy wizerunek Kozaka/Kozaków w powieści *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza stanowi temat rozważań Leonardy Mariak (Mariak 2011, s. 151–169) oraz Alicji Dąbrowskiej (Dąbrowska 2013, s. 87–100). Spośród prac obcojęzycznych warto wymienić artykuł Iryny Kononenko zawierający m.in. uwagi o funkcjonowaniu tego słowa w języku ukraińskim i polskim wraz z uwzględnieniem współczesnych zmian semantycznych, ale bez socjolektów czy dialektów (Kononenko 2016, s. 447–463) oraz pracę magisterską Aliny Burmistrowej o polskim slangu młodzieżowym z kilkoma przykładami współczesnego użycia rzeczownika *kozak*, czasownika *kozaczyć* i przymiotnika *kozacki* (Burmistrova 2017, s. 59). Liczne uwagi na temat językowego obrazu Kozaka na podstawie dziewiętnastowiecznych francuskich i rosyjskich tekstów zawierają prace Jeleny Berezowicz i Galiny Kabakowej (Berezovich, Kabakova 2019) czy rozprawa doktorska Olgi A. Dmitriewej (Dmitrieva 2007). Z kolei Zbigniew Greń jest autorem tekstu pt. *Wizerunek Kozaka we współczesnej prasie czeskiej* na podstawie analizy dostępnych w Internecie czeskojęzycznych tekstów prasowych (Greń 2010, s. 109–117). Niniejszy artykuł jest zatem pierwszą próbą prześledzenia ewolucji znaczenia tego leksemu w obrębie polszczyzny, a na tle danych języka ukraińskiego i rosyjskiego z uwzględnieniem szerokiej bazy materiałowej – zarówno dawnej, jak i współczesnej. Jest to także pierwsza próba zestawienia danych z języka normatywnego i jego dawniejszych znaczeń z przykładami współczesnymi z mowy potocznej czy młodzieżowej oraz z danymi socjolektów i gwar.

Leksem *kozak* już w swych najwcześniejszych poświadczeniach miał wiele równoczesnych znaczeń, a jego ewolucja przebiegała wielokierunkowo. W języku polskim funkcjonował on zarówno jako etnonim, ale też jako deonim. Miał ponadto charakter apelatywny i przezwiskowy¹.

W polszczyźnie pierwsze przykłady użycia poświadczone zostały w źródłach historycznych. Przykładowo w kronice Jana Długosza w odniesieniu do roku 1469 r. czytamy: „liczne wojsko tatarskie złożone ze zbiegów, rozbójników i wygnańców, których oni w swej mowie Kozakami zowią (...)” (Długosz 1870, s. 499). Natomiast kronika Macieja Strykowskiego zawiera liczne przykłady informacji o „napadach kozaków”, odnoszące się już do XIII i XIV w. Autor, powołując się na chronologicznie wcześniejsze teksty Długosza i Kromera, informuje o grabieżach *kozaków* ‘jaćwieskich’, ‘litewskich’ czy ‘pruskich’ na ziemiach Mazowsza, Podlasia i Prus (Strykowski 1846, t. 1, s. 270, 301, 313). W tego typu źródłach *kozak* początkowo odnosił się do działalności rozbójniczej, a później mógł oznaczać także najemnika, lekkozbrojnego żołnierza, robotnika bądź osobę łowiącą ryby w naddnieprzańskich stepach (por. SPXVI [online], Hrushevs’kyi 1909, t. VII [online]).

W polszczyźnie leksem jest postrzegany jako ukrainizm (SEJPS 1966–69, t. III, s. 26, Bańkowski 2000, s. 805, Dubisz 2013, s. 114), a w języku ukraińskim i rosyjskim jest uznawany za pożyczkę turecką (ESUM 1985, s. 496, IESSRI 1999, s. 367–368, EOSRI [online]). Ukraiński turkolog Hryhorii Khalymonenko przytacza wiele przykładów wyrazów pochodnych i formacji słowotwórczych powiązanych z późniejszą nazwą *kozak*. Wśród nich m.in. starotureckie *qazyan* (‘zdobyć’, ‘nabyć’), czagatajskie *qazaq* (‘czynić rozbój’) i *qazaqci* (‘rozbójnik’), krymsko-tatarskie *qazaq* (‘wolny człowiek’, ‘poszukiwacz przygód’, ‘włóczęga’, ‘bezzenny’) czy turecki odpowiednik oznaczający ‘despotę’, a w językach kaukaskich ‘najmita’ (robotnik, żołnierz) bądź ‘orężnik’. W okresie tuż po upadku Złotej Ordy *kozakowanie* miało także być synonimem ‘włóczęgostwa’, ‘walki wewnątrzplemiennej’, ‘bezwładu’ (Khalymonenko 1993, s. 108–115). Orientalista Omelian Priřsak zwraca natomiast uwagę na trzynastowieczne perskie, połowieckie i tureckie użycie *qazaq* na oznaczenie człowieka ‘swobodnego’, ‘samotnego’, ‘rozbójnika’ (Priřsak 1965, s. 76–78, tenże 2006, 237–243). Również *Słownik języka rosyjskiego*

¹ Trudno ustalić, czy ów leksem od początku miał charakter jedynie przezwiskowy. Sami Kozacy ukraińscy i rosyjscy w najstarszych własnych źródłach piśmienniczych i dokumentalnych posługują się tą nazwą również w roli nazwy własnej (por. np. Brekhunenko, Myřsyk, Shcherbak, 2016, *Povest’ ob Azovskom osadnom sidenii donskikh kazakov* [online]). Z drugiej strony, historyczne słowniki rosyjskie podają też przykłady użycia w funkcji apelatywnej (por. np. SRY XI–XVII 1980, s. 15–16, SDRI [online]). W polskich słownikach zapis tego leksemu wielką literą odnosił się zazwyczaj do etnonimu lub nazwy własnej członka historycznej społeczności kozackiej.

XI–XVII przytacza czasownik *казаковати* (*козаковати*) w znaczeniach: ‘wieść życie wolnego kozaka’, ‘włóczyć się’, ‘koczować’, ‘dokonywać zuchwałych rozbojów’ (SRY XI–XVII 1980, s. 16).

W polskich źródłach leksykograficznych omawiana nazwa pojawia się po raz pierwszy w siedemnastowiecznym słowniku polsko-łacińskim Knapiusza. Mamy tam jedno zbiorcze hasło *Kozacy*, *Kozactwo* opisane jako ‘lekka polska kawaleria’, ‘żołnierz lekki’ (Knapiusz 1621, s. 315). Oprócz tego źródło zawiera ciekawy leksem (być może mazowizm) *Niżak* ‘Kozak’ (Niżowy) (Knapiusz 1621, s. 568). Na swoistą ambiwalencję obrazu *kozaka* wskazują źródła *Słownika polszczyzny XVI wieku*. W opisie na podstawie korpusu staropolskich tekstów znajdujemy m.in. takie znaczenia: ‘1. Mieszkaniec dawnej Ukrainy, członek społeczności wojowniczej, żyjącej z łupieżczych wypraw na ziemie tureckie’; ‘Przen a) Rabuś, grabieżca, rozbójnik b) Mężny obrońca pogranicza’; ‘2. Żołnierz lekkozbrojny używany do wojny podjazdowej i niszczyielskich wypraw na terytorium nieprzyjacielskie, także żołnierz zaciężny rekrutowany często spośród mieszkańców dawnej Ukrainy’. Czasownik *kozakować* oznaczał natomiast ‘Żyć jak kozak członek społeczności wojowniczej na Ukrainie lub służyć w wojsku zaciężnym na pograniczu’ (SPXVI [online]). Leksemu nie odnotowuje *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII w.*, (e-SXVII [online]), jednakże jest on bogato reprezentowany w źródłach z tego okresu (por. KSJP XVII–XVIII [online], KorBa [online]). Konteksty użycia korespondują tam z szesnastowiecznym znaczeniem słownikowym. Hasła *Kozak* i *Kozactwo* notuje też Michał Abraham Trotz w słowniku polsko-niemiecko-francuskim z 1764 r. Autor rezygnuje z szerszego opisu, podając jedynie niemiecki i francuski odpowiednik, ale tylko przy drugim znaczeniu odnoszącym się zapewne do Kozaka-żołnierza. Z kolei jako pierwsze znaczenie Trotz podaje ‘pasterz kóz’ (Trotz, 1764, s. 628). W dziewiętnastowiecznym Słowniku Lindego odnotowano szeroki wachlarz znaczeń, wśród nich: ‘przedstawiciel ludu osiadłego na pograniczu’, ‘nikomu nie poddany’; ‘włóczęga’; ‘rabuś’; ‘wyrobnik’ ‘lekki jeździec’, ‘sługa na dworze Pana iakiego’. Opis odwołuje się do cytatów, głównie ze źródeł pamiętnikarskich i literackich, które częstokroć sugerują negatywne nacechowanie leksemu (L 1807, t. I, cz. I, s. 1110–1111). *Słownik wileński* bardziej koncentruje się na pochodzeniu terytorialnym Kozaków, wymieniając poza zaporoskimi i polskimi również nazwy licznych grup Kozaków rosyjskich. W drugiej kolejności zostały przytoczone synonimy – wszystkie o pejoratywnym zabarwieniu: ‘hajdamaka’, ‘rabuś’ (SWil 1861, s. 537). To pierwsze określenie historycznie odnosiło się do uczestników antypolskich i antyżydowskich powstań ludowo-kozackich postrzeganych przez Polaków jako bardzo krwawe (por. Borek 2002, s. 17–30). W ww. słowniku mamy też hasło *Kozactwo*, odnoszące się do określonej aktywności: ‘1. sposób życia kozaków, rabowanie, rozbójstwo’; ‘2. sposób wojowania kozaków, napadanie

harcowanie'. SWil uwzględnił także użycie potoczne, przenośne poprzez przytoczenie czasownika *kozaczyć się*: '(o kobiecie) wiele dokazywać, wiele sobie pozwalać' i rzeczownika *kozakierja*: 'swawolne, nieroztropne postępowanie' (SWil 1861, s. 537). Ów pierwszy przykład współgra z hasłem podanym przez *Słownik etymologiczny języka polskiego* Brücknera *zkozaczyć się*: 'o dziewczynie z dzieckiem nieślubnym' (SEJPBr 1927, s. 262). Autor hasła w SW tymczasem bardziej koncentruje się na pochodzeniu i rodzaju działalności: 'a) mieszkaniec Ukrainy albo południowo-wschodnich części państwa rosyjskiego', 'żołnierz jazdy nieregularnej', ale również 'b) rozbójnik', 'opryszek' czy 'c) Ukrainiec, służący u pana'. Dostrzegamy zatem pewne zawężenie znaczenia do konkretnej narodowości. W opisie leksykograficznym ponownie wyeksponowano działalność rozbójniczą, poszukiwanie zdobyczy i najemny, niestały charakter służby. Autor notuje też znaczenia potoczne: 'g) człowiek zuchwały, zawadajka', 'h) przen. (o kobietach) urwis, zuch, chwąt' (SW 1902, t. II, s. 510).

Bogaty opis leksemu przynosi *Słownik etymologiczny* F. Sławskiego. Przytacza on znaczenia historyczne, dialektalne, paralele obcojęzyczne, przykłady z innych słowników. Zdaniem autora już staropolskie znaczenie konotowało takie pozytywne wydzźwięki, jak: 'zuch', 'śmiałek', ale też 'psotnik' oraz negatywne: 'łotr', 'rabuś' – znane z wcześniejszych źródeł. Większa część znaczeń ma charakter historyczno-geograficzny, głównie wiążący fenomen Kozactwa z Ukrainą i rzemiosłem wojennym albo najemną służbą. Dużą frekwencję w tym źródle stanowią pozytywnie nacechowane przykłady polskie (również dialektalne) i obcojęzyczne: 'śmiałek', ukr. 'rycerz', 'zuch', ukr./tatar. 'człowiek wolny', cz. 'człowiek odważny, doświadczony'. Wyjątek stanowi słowiński epitet *kozak* 'ciamajda', który być może jest przykładem enantiosemy. Co interesujące, autor pomija rosyjskie przykłady leksykograficzne, odwołując się do miejscowej Kozaczyzny (np. dońskiej), a z przykładów staro-rosyjskich podaje jedynie znaczenia „niewojskowe”: 'najemnik', 'robotnik' i ... 'mieszkaniec Ukrainy'. Stwierdza on jednak, że leksem przeniknął do języków europejskich za pośrednictwem rosyjskim (SEJPS 1966–69, s. 26).

Również współczesne słowniki charakteryzują leksem głównie w odniesieniu do funkcji społecznej czy profesji, a także odwołując się do ukraińskiego pochodzenia etnicznego. W słowniku Doroszewskiego np. '1. członek wspólnoty wojskowo-rolniczej, w której żyła dawniej ludność południowo-wschodniej Ukrainy; jeden z potomków tej ludności', '4. a) dawn. w wieku XVI i XVII: żołnierz jazdy lekkiej', 'b) sługa na dworze magnackim'. W tym źródle dodatkowo wyeksponowano negatywną historyczną rolę carskich wojsk kozackich 'używanych do tłumienia ruchów rewolucyjnych'. Jest też znaczenie przenośne: 'o żywym, śmiałym, chwackim chłopcu lub dziewczynie' (SJPD 1958–69, [online]). Silne powiązanie leksemu z odrębnością narodową odnotowano w ISJP: '1.1 mężczyzna

narodowości kozackiej – przedstawiciel lub potomek ludności zamieszkałej głównie na Ukrainie, tworzącej wolny stan w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej’ (ISJP 2000, s. 650). Mamy to nieznanne w innych opisach leksykograficznych połączenie ‘narodowość kozacka’. Autor przytacza również znaczenie historyczne: ‘1.2 żołnierz formacji wojskowej złożonej z Kozaków. Dawniej także podobnie ubrany służący na dworze magnackim’ i potoczne: ‘2. Możemy nazwać kozakiem kogoś, kto jest odważny i lubi ryzyko’ (ISJP 2000, s. 650). W WSJP zawarto zarówno dane historyczne, jak i znaczenia bardziej współczesne: ‘członek wieloetnicznej grupy ludności wywodzącej się z terenów Ukrainy i południowo-wschodniej Rosji, dawniej zorganizowanej na sposób wojskowy, słynącej z waleczności i umiłowania wolności’, ‘1. żołnierz’, ‘2. sługa’, ‘6. osoba odważna’ i najbardziej współczesne, młodzieżowe ‘7. mistrz’ (WSJP [online]). Podobnie Dubisz odnotowuje znaczenie przenośne: ‘o kimś żywym, śmiałym’ oraz tożsame jak w WSJP definicje historyczne, a sam leksem wywodzi z języka ukraińskiego (USJP 2008, t. 2, s. 280, Dubisz 2003, s. 6). W internetowej wersji SJP PWN także oprócz danych historycznych podano drugą definicję: ‘2. o kimś żywym, śmiałym, lubiącym się popisywać brawurą’ (SJP PWN [online]).

Jak zatem widzimy na podstawie ww. źródeł, początkowa semantyka leksemu była ściśle powiązana z określoną aktywnością wojskową i rozbójniczą. Zdarzało się, że ulegał on pejoratywizacji. Niektóre polskie przykłady pokrywają się z rosyjskimi, np. słownik Dala sugeruje pokrewieństwo semantyczne słów *казак, гайдамака, бродяга* – rzeczowników, utworzonych od czasowników ruchu. *Казак* został tu też scharakteryzowany przez pryzmat przynależności społecznej: ‘поселенный воин, принадлежащий к особому сословию казаков, легкого конного войска, обязанного служить по вызову на своих конях, в своей одежде и вооружении’² itp. Opis leksykograficzny wzbogacono o stosowną charakterystykę służby i przykłady paremii. Te ostatnie kreują pozytywny obraz – wytrwałego, sprytnego, doświadczonego konnego wojownika (por. TSD 1863–66, [online]). W radzieckich słownikach Ushakova i Ozhegova semantyka leksemu казак także odwołuje się do działalności wojskowej, rozbójniczej czy pochodzenia społecznego, ponadto podano znaczenia przenośne: ‘вполне свободный, ни от кого не зависящий человек’³ (TSU [online], TSOO [online]). Opis Ushakova został dodatkowo zideologizowany. Autor podaje dwie definicje: ‘1. Представитель тяглого или податного сословия, (...) искавший более легкой жизни либо в вольных поселениях по окраинам Московского государства (...), либо в разбойничестве’ oraz ‘2. Уроженец какой-нибудь

² ‘Osiedlenie wojskowe, należący do kozackiego stanu społecznego, lekkiego konnego wojska zobowiązany do służby’. Wszystkie cytaty obcojęzyczne w tłumaczeniu własnym.

³ ‘Człowiek w pełni swobodny, niezależny od nikogo’.

войсковой области⁴. Drugie znaczenie zostało opatrzone stosownym cytatem odzwierciedlającym radziecką propagandę: '(...) Казаки, в массе своей являясь носителями кулацкой идеологии, были опорой самодержавия'⁵ (TSU [online]). Język rosyjski odzwierciedla zatem historyczną specyfikę miejscowej Kozaczyzny, która początkowo stanowiła społeczność wolnych zmilitaryzowanych osiedleńców żyjących z wojen i grabieży, by z czasem przekształcić się w warstwę społeczną wykonującą zadania wojskowe, żandarmeryjne czy kolonizatorskie na służbie Cesarstwa.

Jeśli chodzi o ukraińskie źródła leksykograficzne, to hasło zostało ściśle wpisane w lokalny kontekst historyczny i odwołuje się do pozytywnie nacechowanej leksyki, np. w słowniku Hrinchenki: „1. Казакъ, воинъ, рыцарь; 2. Какъ идеаль рыцаря, прекраснаго въ нравственномъ и физическомъ смыслѣ, слово козакъ прилагается въ народной поэзии ко всякому молодому челоуѣку”⁶ (SUMHr 1907–1909 [online]). W słowniku Bilodida *козак* tworzy ponadto dodatkową parę synonimiczną z leksemami *Парубок, юнак* (1970–1980, t. IV, s. 209). Nowsze ukraińskie źródła poszerzają swój opis również o znaczenia potoczne, np. ‘Відважний, завзятий, хоробрий чоловік; молодець’⁷ (SUM 1970–1980, t. IV, s. 209, VTSSUM 2005, s. 551). W słowniku etymologicznym Mel’nychuka opis odwołuje się do realiów historycznych: ‘На Україні в XV–XVIII ст.’; ‘У Росії XV–XVIII ст.’ – ‘вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти’⁸. Opis ma też związek z pozostałościami warstwy kozackiej w Imperium Rosyjskim – osiedleńcami zarówno wojskowymi, jak i wolnymi chłopami – potomkami ukraińskich Kozaków. W omawianym źródle podano także znaczenia przenośne: ‘відважний, завзятий, хоробрий чоловік’⁹ (ESUM 1985, t. II, s. 495–496). Oprócz tego przytoczono przymiotnik *козакуватий* – ‘такий, що має козацький норів’¹⁰ (ESUM 1985, t. II, s. 496). Koresponduje to z adnotacją SW: przymiotnik *kozakowaty* – ‘podobny do kozaka, mający w sobie coś kozackiego’ (SW 1902, t. II, s. 510). Do wolności odnosi się również znaczenie notowane w Słowniku gwar zachodniopoleskich znaczenie: ‘1. вільна

⁴ ‘1. Przedstawiciel klas uciskanych (...) poszukujący lżejszego życia, osiedlający się na rubieżach moskiewskich (...) lub podejmujący się rozbójnictwa’ oraz ‘2. mieszkańiec jednego z okręgów wojskowych’.

⁵ ‘(...) Kozacy w swej masie byli nosicielami kułackiej ideologii i podporą samodzierzawia’.

⁶ ‘1. Wojownik, rycerz; 2. Ideał rycerza, pięknego w aspekcie moralnym i fizycznym, w poezji ludowej odnosi się do każdego młodego człowieka’.

⁷ ‘Odważny, zawzięty, dzielny mężczyzna, zuch’.

⁸ ‘Na Ukrainie XV–XVIII’, ‘W Rosji XVI–XVIII’ – ‘wolny człowiek pochodzący z chłopstwa pańszczyźnianego lub biedoty miejskiej’.

⁹ ‘odważny, zawzięty, dzielny człowiek’.

¹⁰ ‘ktoś mający kozackie usposobienie’.

людина борець'¹¹ (SZH 2000, t. 1, s. 233). Warto wspomnieć, że leksem *kozak* w językach ukraińskim, a pośrednio i w białoruskim czy polskim stanowił też jednostkę języka folkloru (szerzej na temat por. np. Sukalenko 2017, s. 325–334, Ławrynow 2022, s. 339–356, Hrynevich 2021, s. 67–74).

Dane z języka ukraińskiego nie poświadczają jednak innych przykładów przełońskiego użycia czy zmian semantycznych. Podobnie jest w przypadku rosyjskich źródeł leksykograficznych. Jedynie słownik Chernykh przytacza regionalizm archangielski *казак* – ‘бойкий, удалой человек’, oraz lokalnie potoczne ‘наемный работник’¹² (IESSRI 1999, s. 367). Wyjątki mogą stanowić niektóre socjolekty – o czym będzie mowa poniżej. Co istotne, to właśnie w polszczyźnie, a konkretnie w jej wariantach regionalnych i mowie potocznej doszło do istotnych przesunięć semantycznych omawianego leksemu. W obszarach językowych dziejowo ściśle związanych z Kozaczyzną dominujące natomiast okazały się znaczenia umocowane w realiach historycznych, a w przypadku Kazachstanu dawny apelatyw *Казак* stał się nawet etnonimem (Zhumasaeva 2016, [online]).

W gwarach polskich leksem *kozak* rozszerzył swe znaczenie. Przede wszystkim, podobnie jak w dialektach ukraińskich – może on tworzyć parę synonimiczną z leksemem *chłopiec* (por. SGPKarł 1901, t. II, s. 455, Kostecka-Sadowa 2016, s. 41, SUM 1970–1980, t. IV, s. 209). Jednak to dla polszczyzny wyjątkowe jest przeniesienie znaczenia rzeczownika rodzaju męskiego na określenie kobiety czy dziewczyny: w SW: ‘h) przen. (o kobietach): urwis, zuch, chwat’ (SW 1902, t. II, s. 510), w SJPD forma *kozak-dziewczyna* – ‘zawsze pewna siebie, rezolutna, wygadana’, i *kozak* w odniesieniu do obu płci: ‘żywy, śmiały, chwacki’ (SJPD [online]). Jest to o tyle interesujące, że historycznie desygnatem *kozaka* był zazwyczaj członek zmaskulinizowanej społeczności Kozaków zaporoskich – mieszkańiec Siczy Zaporoskiej. W języku ukraińskim odnotowano jedynie podobny, być może paronimiczny przykład leksemu *козир-дівка*: ‘Про сміливу, спритну, гостру на язик дівчину’¹³ (SUM 1970–1980, t. IV, s. 212). Tymczasem w niektórych gwarach polskich rozwinęły się żeńskie formy pochodne charakteryzujące się negatywnym nacechowaniem, np. na Kaszubach czy Mazowszu *kozaczka* – ‘dziewczyna, która zesła z prawej drogi’ oraz *kozacznicza* – ‘kobieta rozpustna’, ‘ladaco’ (por. SEK 1999, s. 78, s. SGPKarł 1901, t. II, 454, Kostecka-Sadowa 2016, s. 41, Kolberg 1887, t. III, s. 21, por. też wcześniej podany przykład znaczenia *kozaczyc* // *kozaczyć się* u Brücknera). Owo zjawisko odróżnia dane polszczyzny od języka ukraińskiego, gdzie *козачка* występuje jedynie jako określenie ‘żony albo córki kozaka’ (‘Дружина або дочка козака’) (SUM 1970–1980, t. IV, s. 210). Takie samo znaczenie podają rosyjskie słowniki, choć źródła etnograficzne

¹¹ ‘1. wolny człowiek, bojownik’.

¹² ‘żwawy, zuchowaty człowiek’ ‘pracownik najemny’, ‘robotnik’.

¹³ ‘O dziewczynie śmiałej, sprytnej, z ciętym językiem’.

i folklorystyczne ukazują też potoczny obraz Kozaczki jako kobiety niezależnej, wyzwolonej (także seksualnie), dumnej, pracowitej i wytrzymałej, silnej, często nie ustępującej w niczym mężczyźnie (por. Ryblova 2009 [online], Aleshchenko 2015, s. 97–103).

Ciekawe są też inne zmiany znaczenia *kozaka* w gwarach. Karłowicz podaje choćby takie znaczenia jak: ‘człowiek zuchwały, zawadajaka’, a Kostecka-Sadowa przytacza lokalne przykłady: ‘awanturnik’, ‘psotnik’, ale też w funkcji nazwy przezwiskowej Ukrainca (Kostecka-Sadowa 2016, s. 41). Tymczasem z ustaleń Anny Tyrpy wynika, że polscy mieszkańcy podlaskich wsi nazywali swych ukraińskich sąsiadów *Kozakami* (Tyrpa 2006, s. 184).

Jednakże najbardziej dynamicznym procesom zmian podlegał ów leksem w obrębie socjolektów. Na przełomie XIX/XX w. jego obecność została poświadczona w polskich i rosyjskich żargonach złodziejskich czy więziennych. W *Gwarze złoczyńców* z 1867 r. pośrednio zaświadczone rzeczownik pochodny o negatywnym nacechowaniu *kozaczek* – stanowiący synonim *frajera* – ‘początkującego złodzieja’ (Estreicher 1867, s. 14). Èlena Nevzorova-Kmech w swej analizie porównawczej dwóch pionierskich zbiorów „mowy przestępczej” początku XX w. – polskiego autorstwa Ludwikowskiego i Walczaka oraz rosyjskiego autorstwa Trakhtenberga – porównuje wspólne dlań słownictwo i ich opisy. *Kozak* ma tam podobne znaczenie: pol. ‘odsiadający często więzienie’ i ros. w l. mn. ‘zesłańcy-aresztanci, odbywający kary na Syberii, w niemal wszystkich więzieniach i miejscach zesłania’ (Nevzorova-Kmech 2018, s. 71). Takie samo znaczenie podaje Estreicher w zbiorze *Szwargot więzienny* z 1903 r. (Estreicher 1903, s. 60). Słownik rosyjskiej gwary przestępczej z 1908 r. zawiera szerszy opis podając, że ten typ aresztantów służył ze znacznej liczby przestępstw i ucieczek, dzięki czemu pełnili oni rolę autorytetu w świecie bandyckim (Trakhtenberg 1908 [online]). Również późniejsze (I poł. XX w.) tego typu słowniki przypisują leksemowi znaczenie ‘Вожак среди арестантов’, ‘Вожак преступников, бывалый, совершавший побеги арестант’¹⁴ (np. por. Lebedev 1909 [online], Potapov 1927 [online]). Z języka przestępczego pochodzą też liczne wyrazy i konstrukcje pochodne, np. *казачок* – ‘человек на побегушках’ (‘uciekinię’, *казачка* – ‘воровка’ (‘złodziejka’), *казаковать* // *казачить* (*kozakować*) – ‘наслаждаться свободой’, ‘грабить’¹⁵ (ponownie odesłanie do pierwotnego znaczenia), ‘совершать преступления, не признавая воровских законов’¹⁶, *казачий атач* – ‘момент отнятия чего-либо у кого-либо’ (‘moment grabieży’) (Grachev 2005, s. 32–33, Khomenko 1997 [online]). Leksem mógł jednakże oznaczać osobę nadzorującą, strażnika czy nawet milicjanta (*казак тихий*), a w żargonie GUŁAG-u także

¹⁴ ‘przywódca przestępców’, ‘bywały więzień, organizujący ucieczki’.

¹⁵ ‘rozkoszować się wolnością’, ‘grabić’.

¹⁶ ‘dokonywać przestępstw bez szacunku dla złodziejskiego kodeksu postępowania’.

określać człowieka nadmiernie chwającego się swoją przeszłością (por. Grachev 2005, s. 32, Khomenko 1997 [online]). Jak wynika z podanych przykładów, nacechowanie leksemu ściśle zależało od kontekstu użycia, a jego semantyka nie była stała.

Ponowna aktualizacja leksemu następuje w obrębie gwary warszawskiej. Bronisław Wieczorkiewicz w *Słowniku gwary warszawskiej XIX wieku* utożsamia go z Nową Pragę, gdzie miał oznaczać ‘zucha’. Podaje też znaczenia z mowy więziennej – ‘bandyta’ oraz szulerskiej – ‘wykonawca jednej z funkcji w grze’ (Wieczorkiewicz 1966, s. 22, 242). Również Stanisław Kania we współczesnym *Słowniku argotyzmów* odnosi *kozaka* do gwary warszawskiej, przypisując mu znaczenia ‘odważny’, ‘awanturnik’, ‘spryciarz’, a dodatkowo opatrując cytatem z Wiecheckiego (SA 1995, s. 120). Dzieła tego ostatniego, zainspirowanego gwarą stolicy, rzeczywiście mogły wpłynąć na dodatkową popularyzację potocznego znaczenia w języku. Warto przytoczyć kilka cytatów z dzieł owego autora celem zilustrowania kontekstu:

Równy to był chłopak i kawał kozaka, totyż koleżki nazywali go Chrobry, co w staroświeckim języku znaczyło, że chojrak i nie da sobie byle pętaczynie podgrymaszać (Wiechecki 1956, s. 18). Kozaki, to jak sama nazwa nasz poucza, byli faceci otczajne, czyli że niemożliwe chojraki. Sempatyczne nawet, lecz nerwowe. Ale za to manto komuś spuścić, wycisk dać, to już fachowcy pierwszej klasy (Wiechecki 1956, s. 104). Obszczekuje się już pareset lat tego króla, że na konto wolnej miłości był duży kozak (Wiechecki 1956, s. 62)¹⁷.

Stąd i w *Słowniku polszczyzny potocznej* zawarto następujące definicje: ‘z podziwem o mężczyźnie śmiałym, odważnym, z inicjatywą’, ‘mężczyzna śmiały, odważny, rzutki, energiczny, lubiący popisywać się swoją brawurą’ (SPP 1996, s. 21, 94). Leksem funkcjonował zatem jako synonim człowieka odważnego i bitnego, a ponadto jako oznaczenie specjalisty w jakiejś sferze działalności.

Ponowna aktualizacja, po pewnym okresie przerwy, następuje współcześnie w gwarze młodzieżowej. *Słownik gwary młodzieżowej* z 2006 r. notuje rzeczownik *kozak* (‘ktoś, kto udaje bardzo odważnego’) i pochodny odeń *kozaczyć* (‘udawać kogoś bardzo odważnego’). Ich zabarwienie uległo zmianie na bardziej negatywne – zamiast osoby słynącej z odwagi mamy odesłanie do udawania, postawy na pokaz, popisywania się (SGM 2006, s. 68). Podobnie w internetowym słowniku slangu jako synonim czasownika *kozaczyć* podano ‘cwaniaczyć’ (MSSIMP [online]). Współcześnie, wraz ze zmianą realiów historycznych, czasownik ten nie odwołuje się już do ‘kozackiego sposobu życia’ czy

¹⁷ Warto odnotować, że leksem *kozak* w tym znaczeniu pojawiał się również w twórczości innych autorów zainspirowanych klimatem i językiem warszawskiej ulicy, np. u Grzesiuka (sam nosił też przezwisko Kozak) czy Tyrmanda w *Złym*.

do ‘niemoralnego prowadzenia się’. Dawniejsze znaczenia, o których była mowa wyżej, uległy archaizacji, wyszły z użycia. Narodowy Korpus Języka Polskiego notuje pojedyncze przykłady współczesnego użycia, np. ‘Następnego dnia w szkole znowu kozaczył (...) W gadaniu każdy jest cwany’, ‘kierowca opła vektry tak kozaczył, że wjechał do rowu i uderzył w wysoki nasyp’ (NKJP [online]). Pojawiła się z kolei nieznana wcześniej forma z przedrostkiem – *przykozaczyć* (por. np. tytuł artykułu *Chciał przykozaczyć białym Audi A7. Kapuściana głowa skończyła po trzech sekundach* (wideo), motofilm.pl. Blog motoryzacyjny o samochodach oraz elektromobilności, 2022, kwiecień 21, [online]). Pomysłowością wykazał się też polski dystrybutor ukraińskiej gry komputerowej o tematyce historycznej „Kozacy 3” – cdp.pl Sp. z o.o. informując, że dochód ze sprzedaży przeznaczy na ratowanie cisu z Henrykowa Lubańskiego: „Nie kozacz! Uratuj najstarsze drzewo w Polsce” (cdp.pl Sp. z o.o. Gra *Kozacy 3*, boczna okładka). Istotna zmiana nastąpiła też w semantyce rzeczownika *kozak* oraz przymiotnika *kozacki*. Ponownie odbywa się to w obrębie gwary młodzieżowej, a także języka subkultury hip-hopowej (Moch 2010, s. 223). *Kozak* stał się obecnie synonimem osoby godnej pochwały czy obiektu podziwu. Jak informuje Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego jest to ekspresywizm występujący w funkcji przymiotnika (‘Dźwięk jest kozak’) bądź przysłówka (‘Kozak grasz w valoranta’) (OJ UW [online]). Mamy zatem dodatkową zmianę gramatyczną implikowaną zmianą semantyczną. W podobnej funkcji stosuje się obecnie przymiotnik *kozacki* i przysłówek *kozacko*. Wymienione wyżej przykłady sporadycznie występują też z sufiksem: *przekozak* (tak samo jak *kozak* może się odnosić zarówno do osoby, jak i rzeczy czy zjawiska), *przekozacki*, *zajekozacki*. Warto przytoczyć kilka ilustracji z prasy i źródeł internetowych: ‘total kozak Numirka:D’ (*Opinie kierowców o Daewoo Nubira*, Polskajazda.pl [online]), ‘– Chyba starzy też tak mówią: że ktoś jest kozak? – Okazuje się, że niezupełnie. Bo obecny kozak nie oznacza osoby wyróżniającej się brawurową postawą, tylko generalnie sztos. (...) Że zajebicie generalnie. (...) Sztos i kozak to to samo. Znaczy, że coś ci się bardzo podoba’ (Daniszewska, Wołk-Łaniewska 2021, s. 9), ‘Kozacki koncert House of Pain!’ (Poland Rock Festival: Newsy, 2017, sierpień 4 [online]), ‘Zajekozacki kolor i wygląd’ (*Opinie kierowców o Kawasaki ZX-6R*, Polskajazda.pl [online]), ‘to jest Boski zapach.... Nawet nie wiem, jak go opisać, PRZEKOZACKI! (...)’ (*opinie klientów*, Sklep BY KAMILA WYBRAŃCZYK [online]), ‘„Przekozak! I fizycznie, i psychicznie!” – Jan Błachowicz w sesji pytań i odpowiedzi’ (Stachura 2021, styczeń 13, Lowking.pl Portal poświęcony MMA [online]). O popularności *kozaka* jako neosemantyzmu może świadczyć fakt, że w 2018 r. zostało ono zgłoszone w plebiscycie na Młodzieżowe Słowo Roku, a w 2019 r. uznane za drugie najpopularniejsze słowo młodzieżowe w Internecie (GMSR [online], Piotrowski, Kacprzykowski 2020, s. 5). Ów leksem przeszedł też

do chrematonimii. Można to zauważyć na przykładzie takich nazw towarowych (niekiedy utworzonych również od nazwy miejscowości bądź nazwiska właściciela), stanowiących często przykład gry językowej, jak np. *Pszczelarz Kozacki*, *Musztarda Kozaka*, *Kozak Druk*, *Kozackie remonty*, *Kozacka Drogeria*, piwo *Kozackie*. Także w przypadku Ukrainy mamy do czynienia z analogicznym zjawiskiem, np. papierosy *Kozak*, wódka *Kozafśka Rada*, orzeszki *Kozafśka Rozvaha*, wyroby cukiernicze *Kozafśkyi kraj*.

W języku ukraińskim omawiany leksem zachował pozytywne konotacje, jednak bardziej związane z tradycyjnym znaczeniem. W latach 2012–13 r. Tetiana Sukalenko przeprowadziła ankiety wśród młodzieży w wieku 18–21 lat z różnych regionów kraju, dotyczące językowego obrazu *kozaka*. Respondenci mieli m.in. podać swoje skojarzenia dotyczące wizerunku *kozaka*, a także odpowiedzieć na pytanie, czy można mówić o istnieniu typu *kozaka* we współczesnym społeczeństwie. Wśród skojarzeń dominowały cechy pozytywne – zarówno tradycyjnie przypisywane obiektowi (np. wojowniczy, odważny, niezależny, sprawiedliwy, dobry, zdrowy, urodziwy), ale też nieco mniej typowe (wesoły, łaskawy, oszczędny, spokojny), z nieznacznym udziałem negatywnych (np. agresywny, bezduszny, zły, leniwy). Większość stwierdziła, że obecnie typ *kozaka* nie istnieje albo jest w mniejszości. Przy tym respondenci podkreślali, że wiąże się to z takimi jego charakterystykami, jak ‘втілення мужності, хоробрості, відваги’, ‘патріот’, ‘борець за свободу’¹⁸ (Sukalenko 2014, s. 34–36). To zagadnienie wymaga jednak dodatkowych badań w związku z ostatnimi wydarzeniami najnowszej historii Ukrainy (Rewolucja Godności, rosyjska agresja militarna), które mogły wpłynąć na aktualizację językowego obrazu czy funkcjonowanie tego leksemu w języku.

Podsumowanie

Jak zatem wynika z niniejszego przeglądu, ewolucja leksemu *kozak* w języku polskim podlegała licznym modyfikacjom i przebiegała w mniejszym związku z wydarzeniami historycznymi aniżeli w języku ukraińskim. Początkowo desygnatem nazwy był członek militarnej społeczności albo określony typ żołnierza, ponadto człowiek prowadzący charakterystyczny sposób życia (‘nikomu nie poddany’, ‘wolny, swobodny człowiek’, ‘rabuś’, ‘żołnierz’, ‘sługa’). Także po upadku Siczy Zaporońskiej leksem pozostawał w związku z tym znaczeniem. Oprócz tego nazwa rozszerzyła się na pozostałych mieszkańców Ukrainy, zwłaszcza w gwarach.

Istotne zmiany znaczenia zaszły w XIX w. Z jednej strony zaczął być kojarzony z żołnierzem carskim, z drugiej – polszczyzna wykreowała językowy obraz *kozaka*

¹⁸ ‘uosobienie męstwa, odwagi’, ‘patriota’, ‘bojownik o wolność’.

na podstawie cech przypisywanym dawnym członkom historycznej zaporoskiej społeczności, takim jak 'odwaga', 'brawura', 'waleczność'. Być może pod wpływem języka jednego z zaborców – rosyjskiego – leksem zaczyna funkcjonować w żargonach kryminalnych i miejskich. W odróżnieniu od języka ukraińskiego uzyskuje też nowe znaczenia w odniesieniu do kobiet (*kozak-dziewczyna*, 'kozaczka' jako synonim kobiety niemoralnej). Dalsza ewolucja następuje już współcześnie, głównie w języku młodzieżowym. Ponownie zachodzą zjawiska notowane jedynie w polszczyźnie: ekspresywizacja, powstanie potocznych czasowników pochodnych o znaczeniu przenośnym, częściowa pejoratywizacja ('ktoś, kto udaje bardzo odważnego'), następnie w języku młodzieżowym melioryzacja ('mistrz') oraz występowanie w funkcji nacechowanego pozytywnie przymiotnika czy przysłówka.

Bibliografia

- Aleshchenko, E.I. (2015). Fol'klornyi obraz zhenshchiny-kazachki kak voploshchenie stereotipov kazachego sofsiŭma. *Izvestiia VG PU. Filologicheskoe nauki*, 7 (102), 97–103.
- Berezovich, E., Kabakova, G. (2019). *Rossiia i Frantsiia: dialog iazykovykh stereotipov*. Moskva: RAN.
- Borek, P. (2002). Do genezy wyrazów „hajdamaka”, „hajdamacki”, „hajdamactwo”. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*, 6, *Studia Linguistica*, 1, 17–30.
- Brekhunenko, V., Myf'syk Y., Shcherbak, V. (red.). (2016). *Dokumenty ukrains'koho kozas'tva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvanniia, uhody, prysiahy*. Kyiv: Instytut ukrains'koï arkheohrafiï ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevs'koho.
- Burmistrova, A.G. (2017). Molodezhnyi sleng v sovremennykh pol'skikh pesniakh (niepublikowana praca magisterska). Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet – filologicheskii universitet – kafedra slavianskoï filologii, Sankt-Peterburg.
- cdp.pl Sp. z o.o., *Gra Kozacy* 3.
- Daniszewska, M., Wołk-Łaniewska, A. (2021). Dialogi dam w drodze do kościoła. *NIE*, 31 (1610), 9.
- Dąbrowska, A. (2013). Kreacje Kozaków i Tatarów w Trylogii Henryka Sienkiewicza. *Prace Komisji Językoznawczej BTN*, 23, 87–100.
- Dmitrieva, O.A. (2007). Lingvokul'turnye tipazhi Rossii i Frantsii XIX veka. (niepublikowana praca doktorska). Volgogradskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, Volgograd.
- Dubisz, S. (2003). Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik językowy*, 1, 3–12.

- Dubisz, S. (2013). Polska – Ukraina: historia relacji w słownictwie zapisana. W: S. Dubisz (red.), *Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione)* (107–115). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Długosz, J. (1870). *Dzieła wszystkie J. Długosza, kanonika krakowskiego*, 5, (K. Mecherzyński, tłum.). Kraków: Drukarnia „Czasu“ W. Kirchmayera.
- Estreicher, K. (1867). *Gwara złoczyńców*. Warszawa: Druk. Gazety Polskiej.
- Estreicher, K. (1903). *Szwargot więzienny*. Kraków: Księgarnia D.E. Friedleina.
- Grachev, M.A. (2005). *Ot Van'ki Kaina do mafii. Proshloe i nastoiashchee ugolovnogo zhargona*. Sankt-Peterburg: Avalon Azbuka-klassika.
- Greń, Z. (2010). Wizerunek Kozaka we współczesnej prasie czeskiej. W: J.S. Gruchała, H. Kurek (red.), *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, (109–117). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Hrushevs'kyi, M. (1909). *Istoriia Ukraïny-Rusy. Edycja internetowa*, 7. Kyïv: Naukova dumka. Pozyskano z <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur7.htm> [data dostępu: 20.02.2023].
- Hrynevich, Y. (2021). Belaruska-ukraïnskiïa fal'klornyïa suvïazi suviazi: vobraz kazaka ũ belaruskai narodnai ľluboũnai pesni. *Istoriia religii v Ukraïni: naukovyi shchorichnyk: Dokhrystyïans'kyi period ta Perezhytky iazychnyfstva*, 20–1, 67–74.
- Khalymonenko, H. (1993). Instytut kozatstva: tũrks'koho y ukraïns'koho. *Skhidnyi Svit*, 1, 108–115.
- Khomenko, O. B. (1997). *IAzyk blatnykh. IAzyk mafiozi. Entsyklopedicheskiï sinonimicheskiï slovar'*. Moskva: Fort M. Pozyskano z <https://coollib.com/b/432119-oleg-borisovich-homenko-yazyk-blatnyih-yazyk-mafiozi-entsiklopedicheskii-sinonimicheskii-slovar> [data dostępu: 24.04.2023].
- Knapiesz (Knapski; Cnapius), G. (1621). *Thesaurus polono-latino-graecus, seu promptuarium lingua Latinae et Graecae [...]*. Kraków: Typis et sumptis Francisci Caesarii.
- Kolberg, O. (1887). *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, 3. Kraków: Druk W.L. Anczyca.
- Kononenko, I. (2016). Semantychni modyfikaĭsii vzaïemnykh zapozychen' v ukraïns'kiï i pols'kiï movakh. W: A. Budziak, W. Hojsak, (red.), *Słowo u Słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne* (447–463). Kraków: Scriptum.
- Kostecka-Sadowa, A. (2016). Zasięgi leksykalne zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich. *Gwary dziś*, 8, 35–56.
- Kozacki koncert House of Pain! (2017, sierpień 4). *Poland Rock Festival: Newsy*. Pozyskano z <https://polandrockfestival.pl/> [data dostępu: 12.02.2023].
- Lebedev, V. (1909). *Slovar' vorovskogo iazyka*. W: *Fartovyi slovník. Blatnoi zhargon. Slovni vorovskogo iazyka s 1859 g. po 1927 g.* Pozyskano z <https://www.russki-mat.net/argot/Blat.php> [data dostępu: 12.02.2023].
- Łaszkiwicz, M. (2019). Pamięć historii w stereotypach etnicznych (na przykładach Tatar, Kozaka, Szweda i Turka). *Etnolingwistyka Problemy Języka i Kultury*, 31, 237–255.

- Łaszkiewicz, M. (2021). *Stereotypy etniczne w polskiej kulturze ludowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Ławrynow, D. (2022). Językowy obraz Kozaka na podstawie polskich pieśni historycznych i folkloru (na tle wybranych tekstów ukraińskich i rosyjskich), *Etnolingwistyka*, 34, 339–356.
- Mariak, L. (2011). Językowy obraz Kozaka w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Cześć I. Sposoby prezentacji przedstawicieli społeczności kozackiej. W: U. Sokółska (red.), *Odmiany stylowe polszczyzny – dawniej i dziś* (151–169). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Moch, W. (2010). Słowniki hiphopowe jako świadectwa przemian kulturowych. *Linguistica Bidgostiana, Volume*, 7 [20], 218–225.
- Nevzorova-Kmech, Ę. (2018). Błatnaïa muzyka („Zhargon tiur’mÿ”) F.V. Trakhtenberga i Źargon mowy przestępców. „Błatna muzyka”. Ogólmy zbiór słów gwary złodziejskiej V. Liudvikovskogo, G. Val’chaka (sopostavitel’nyï analiz). *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica*, 15, 63–79.
- Piotrowski, M., Kacprzykowski, K. (2020). *Raport najpopularniejszych słów młodzieżowych w Internecie w 2019 r.* Pozyskano z <https://polszczyzna.pl/> [data dostępu: 12.02.2023].
- Pisarkowa, K. (1976). Konotacja semantyczna nazw narodowości. *Zeszyty Prasoznawcze*, 1 (67), 17, 5–26.
- Polskajazda.pl*. (n. d.) <http://polskajazda.pl/> [data dostępu: 12.02.2023].
- Potapov, S.M. (1927). *Slovar’ zhargona prestupnikov*. Fartovÿ slovník. Błatnoï zhargon. Slovari vorovskogo ãzyka s 1859 g. po 1927 g. Pozyskano z <https://www.ruski-mat.net/argot/Blat.php> [data dostępu: 12.02.2023].
- Prifšak, O. (1965). Etymolohiïa ta zmist nazvy «kozak». *Ukraińskÿi istoryk*, 03–04/07–08, 76–78.
- Prifšak, O. (2006). The Turkic Etymology of the Word “Qazaq” ‘Cossack’. *Harvard Ukrainian Studies*, 28, 1/4, 237–243.
- Povest’ ob Azovskom osadnom sidenii donskikh kazakov* (n. d.) Pozyskano z <https://www.drevne.ru/lib/kazak.htm> [data dostępu: 24.04.2023].
- Rybłova M.A. (2009). *Kazak i kazachka: tipichnye obrazy v traditsionnoi kul’ture donskikh kazakov*, <https://ryblova.ru/stati/obychai-i-obrjady/kazak-i-kazachka-tipichnye-obrazy-v-traditsionnoj-kulturne-donskih-kazakov> [data dostępu: 04.09.2024].
- Rydzewski, S. (2022, kwiecień 21). Chciał przykozaczyć białym Audi A7. Kapuściana głowa skończyła po trzech sekundach (wideo). W: *motofilm.pl. Blog motoryzacyjny o samochodach oraz elektromobilności*. Pozyskano z <https://motofilm.pl/> [data dostępu: 24.04.2023].
- Sklep BY KAMILA WYBRAŃCZYK*. (n. d.). Pozyskano z <https://bykamilawybranczyk.com/> [data dostępu: 24.04.2023].

- Stachura, B. (2021, styczeń 13). Przekozak! I fizycznie, i psychicznie! – Jan Błachowicz w sesji pytań i odpowiedzi, *Lowking.pl Portal poświęcony MMA*. Pozyskano z <https://www.lowking.pl/> [data dostępu: 24.04.2023].
- Strycharska-Brzezina, M. (2005). *Kozak ukraiński. Studium językowe*. Kraków: Universitas.
- Strykowski, M. (1846). *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, t. 1. Warszawa.
- Sukalenko, T. (2014). Linhvokul'turnyĭ typazh «kozak»: istoriâ ta suchasnist', *Ukrains'ka mova* 1, 23–37.
- Sukalenko, T. (2017). Linhvokul'turnyĭ typazh «kozak» v ukrains'komu fol'klori. *Ivan Ohyenko i suchasna nauka ta osvita*, 14, 325–334.
- Trakhtenberg, V.F. (1908). *Blatnaïa muzyka („zhargon“ tiur'my)*. Fartovyĭ slovník. Blatnoĭ zhargon. Slovari vorovskogo ĭazyka s 1859 g. po 1927 g. Pozyskano z <https://www.rus-ski-mat.net/argot/Blat.php> [data dostępu: 20.02.2023].
- Trotz, M.A. (1764). *Nowy dykcyonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, t. 3. Leipzig: Johann Friedrich Gleditsch.
- Tyrpa, A. (2006). Losy etnonimu Mazur. W: J. Duma (red.), *Onomastyka regionalna (181–193)*. Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego.
- Wiechecki, S. (1956). *Helena w stroju niedbałem czyli królewskie opowieści pana Piecyka*. Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Wieczorkiewicz, B. (1966). *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zhumasaeva, S.T. (2016). Izuchenie genezisa etnonima «Kazakh». *Vestnik nauki Kostanaiskogo sošitâl'no-tekhnicheskogo universiteta imeni akademika Zulkharnay Aldamzhar. Nauchnye stat'i Kazakhstana*. Pozyskano z <https://articlekz.com/article/28383> [data dostępu: 20.02.2023].

Wykaz skrótów

- EOSRI – *Etimologicheskii onlain-slovar' russkogo ĭazyka Maksa Fasmera*, <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> [data dostępu: 20.02.2023].
- ESJPBań – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- ESUM – *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koĭ movy*: v 7 t. 2. red. O.S. Meľnychuk, Kyïv 1985.
- e-SXVII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński, Warszawa, <https://sxvii.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- GMSR – *Galeria Młodzieżowych Słów Roku*, Warszawa 2018, <https://sjp.pwn.pl/mlodziezowe-slowo-roku/haslo/kozak;6477409.html> [data dostępu: 20.02.2023].
- IESSRI – P. Chernykh, *Istoriko-etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo ĭazyka*, t. 1. Moskva 1999.

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko. Warszawa 2000.
- KorBa – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ [data dostępu: 20.02.2023].
- KSJXPXVIII – *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/21496/edition/7372#structure> [data dostępu: 20.02.2023].
- L – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.
- MSSIMP – *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*, [miejski.pl](https://www.miejski.pl/). <https://www.miejski.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, www.nkjp.pl [data dostępu: 20.02.2023].
- OJ UW – *Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego*, <https://obserwatorium-jezykowe.uw.edu.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- SA – S. Kania, *Słownik argotyzmów*, Warszawa 1995.
- SDRI – *Slovar' Drevne-Russkogo ĭazyka I.I. Sreznevskogo*, <http://oldrusdict.ru/dict.html> [data dostępu: 04.09.2024].
- SEJPr – A. Brücker, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1927 (i nast.).
- SEJPS – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 3. Kraków 1966–69.
- SEK – W. Borys, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. III. Warszawa 1999.
- SGM – *Słownik gwary młodzieżowej*, red. A. Jendrzek, J. Pastwa. Toruń 2006.
- SGPKarł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 2. Kraków 1901.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski. Warszawa 1958–1969, <http://doroszewski.pwn.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- SJP PWN – J. Bralczyk, L. Bralczyk, *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- SPP – J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa 1996.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław 1966. Edycja internetowa, <http://spxvi.edu.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].
- STRY XI-XVII, – *Slovar' russkogo ĭazyka*, t. 7, red. F.I. Filin. Moskwa 1980.
- SUM – *Slovyk ukrains'koï movy*: v 11 tt., t. 4, red. I.K. Bilodid. Kyïv 1970–1980, <http://ukrlit.org/slovyk> [data dostępu: 20.02.2023].
- SUMHr – *Slovyk ukrains'koï movy*, red. B. Hrinchenko. Kyïv 1907–1909, <http://hrinchenko.com/> [data dostępu: 20.02.2023].
- SW – *Słownik języka polskiego*, t. 2, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, opr. A. Zdanowicz i in. Wilno 1861.
- SZH – H. Arkushyn, *Slovyk zakhidnopolis'kykh hovirok*, t. 1. Luŕsk 2000.

- TSD – *Tolkovyĭ slovar' Dalīā*, Moskva 1863–66, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/252382> [data dostępu: 20.02.2023].
- TSOO – *Tolkovyĭ slovar' Ozhegova online*, <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=10419> [data dostępu: 20.02.2023].
- TSU – *Tolkovyĭ slovar' Ushakova*, Moskva 1935–40, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/829206> [data dostępu: 20.02.2023].
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 2, red. S. Dubisz. Warszawa 2003.
- VTSSUM – V.T. Busel, *Velykyĭ tłumachnyi slovnyk suchasnoĭ ukraïns'koï movy*, Kyïv 2005.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki. Kraków 2007, <https://wsjp.pl/> [data dostępu: 20.02.2023].

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje próbę ukazania ewolucji znaczenia leksemu *kozak* i jego pochodnych na przestrzeni wieków. Porównano polskie dane leksykograficzne oraz wybrane źródła internetowe i literackie. Dodatkowo uwzględniono dane języków ukraińskiego i rosyjskiego, co ma na celu uzupełnienie niniejszego badania. Przedstawiono zmiany semantyczne i przykłady użycia w obrębie języka normatywnego, dialektów, socjolektów oraz we współczesnym języku potocznym, ukazujące niejednoznacznie ukierunkowany proces zmian znaczenia leksemu.

SŁOWA KLUCZOWE: Kozak; źródła leksykograficzne; gwara warszawska; gwara młodzieżowa; język ukraiński; język potoczny

DARIA ŁAWRYNOW

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk,
Pracownia Polszczyzny Kresowej
ul. Ratuszowa 11
03-450 Warszawa